

تحلیل نشانه‌های خطی کتیبه‌های ایلامی و ارتباط آن با خطوط لایقرایی در اسناد دوره اسلامی

دکتر حسین عابد دوست

چکیده:

خط در خاور نزدیک قدیم، برای ثبت فعالیت‌های اقتصادی اختراع شد. مدارکی دربارهٔ مراحل اولیه خط در شوش، چغامیش، گودین تپه در غرب ایران، اوروک و نینوا در بین‌النهرین و تل برک در شمال سوریه به‌دست آمده است. بیشتر آن‌ها را می‌توان تا اواخر هزارهٔ چهارم قبل از میلاد، تاریخ‌گذاری کرد. پرسش اصلی این پژوهش این است که نشانه‌های خطی کتیبه‌های ایلامی کدام است؟ و شکل‌های تطوریافتهٔ آن، در اسناد خطی دورهٔ اسلامی را چگونه می‌توان شناسایی کرد؟ هدف از پژوهش حاضر آشنایی با خطوط ایلامی به‌عنوان ریشه و اساس بسیاری از نشانه‌های خطی در دوران پس از آن و چگونگی نمود آن‌ها بر اسناد دورهٔ اسلامی است که به روش توصیفی-تحلیلی بررسی می‌شود. روش گردآوری مطالب کتابخانه‌ای از طریق فیش‌برداری و تصویرخوانی است. براساس نتایج تحقیق می‌توان گفت اگرچه با تحولات خطوط و پیدایش خط میخی، نشانه‌های خط مخطط ایلامی در نگارش متون به‌کار نرفته‌اند، اما تداوم حیات این نشانه‌ها را در متون طلسمین ایرانی می‌توان نشان داد. در این اسناد حداقل ۳۸ نشانهٔ مشترک وجود دارد که شباهت آن‌ها با نشانه‌های ایلامی غیرقابل انکار است. اندک تفاوتی میان نشانه‌های لایقرایی با نشانه‌های ایلامی وجود دارد و آن افزوده‌شدن علائمی، مانند نقطه یا خط است. بررسی‌ها نشان می‌دهد که اساس طراحی برخی از حروف خطوط لایقرایی، خطوط کهن پیشایلامی و مخطط ایلامی است.

کلیدواژه‌ها

نشانه‌های خطی، کتیبه‌های ایلامی، خطوط لایقرایی، اسناد دورهٔ اسلامی.

آرشیو ملی، سال چهارم، شماره دوم، تابستان ۱۳۹۷، شماره پیاپی ۱۴، صص: ۱۴۶-۱۶۶

تحلیل نشانه‌های خطی کتیبه‌های ایلامی و ارتباط آن با خطوط لایقرایی در اسناد دوره اسلامی

دکتر حسین عابد دوست^۱

مقدمه:

خطوط تصویری و ایده‌نگار را می‌توان تلاش بشر برای انتقال مفاهیم ذهنی تلقی کرد. مفاهیمی که برگرفته از طبیعت است و صورت‌هایی انتزاعی و ذهنی یافته‌اند. سرزمین ایلام خاستگاه پیدایش مجموعه‌ای علائم و نشانه‌های خطی است. خطوط کهن ایلامی را می‌توان در سه بخش کلی مطرح کرد خط پیشایلامی^۲، خط ایلامی باستان که والتر هینتس آن را مخطط ایلامی می‌نامد^۳ که از پیشایلامی به‌دست آمده بود و در نیمه هزاره سوم قمری به‌کار می‌رفت. این خط تا اندازه‌ای رمزگشایی شده است و بیشتر آن به‌دست والتر هینتس بوده است. پس از خط مخطط ایلامی، خط میخی^۴، از خط میخی سومری گرفته شد. تحلیل حاضر سعی دارد ابتدا به بررسی نشانه‌های خطوط پیشایلامی و مخطط ایلامی بپردازد و تداوم برخی از نشان‌های آن را بر صخره‌نگاره‌های دوره هخامنشی نشان دهد و در نهایت مقایسه نشانه‌های خطی ایلامی، پیشینه حضور نشانه‌های لایقرایی موجود در اسناد خطی دوره اسلامی به‌ویژه ادعیه و متون طلسمی را بررسی کند. ایجاد پل ارتباطی میان خطوط کهن ایرانی متعلق به هزاره سوم و متون متعلق به دوره اسلامی از اهداف پژوهش حاضر است. خوانش نشانه‌های ایلامی بر اساس نظریات والتر هینتس انجام شده است.

پیشینه تحقیق

در حوزه خطوط کهن به‌ویژه خط ایلامی، منابعی در دسترس قرار گرفت. در این منابع بیشتر به

۱. استادیار گروه گرافیک، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه گیلان، رشت، ایران؛ habeddost@guilan.ac.ir

2. poroto Elamite

3. Strichschrift

4. Cuneiform

تحلیل خطی الواح، دسته‌بندی نشانه‌های موجود در الواح مانند سر نشانه‌ها، نشان‌های ایده‌نگار و نشان‌های شمارشی پرداخته‌اند. برائیس^۱ به این شیوه نشانه‌های خطی الواح پیشایلامی را بررسی کرده است.

برائیس به بررسی نظام نوشتار پیشایلامی در شوش پرداخته است (Brice, 1962). اینگلدن، روبرت نیز نظام نوشتاری الواح کشف‌شده از تپه^۲ یحیی را مورد مطالعه قرار داده است (Englund, 2001). دهل در مورد نظام ساختاری پیچیده خطوط ایلامی مقاله‌ای را نگاشته است (Dahl, 2005). در این تحلیل بسیاری از نشانه‌های خطوط، دسته‌بندی و تحلیل شده‌اند. برخی از پژوهش‌ها نیز به طلسم و طلسم‌شکنی در ادبیات و فرهنگ ایران پرداخته‌اند؛ اما شکل‌شناسی حروف لایق‌رایی را توجه نکرده‌اند. امیرعباس عزیزی به بررسی طلسم و طلسم‌شکنی در قصه‌ها و باورهای عامیانه پرداخته است (۱۳۹۲). محمد محبت نقش طلسم و جادو را در داستان‌های هزار و یک شب تحلیل کرده است (۱۳۹۲).

مبانی نظری تحقیق ایلام

در دشتی زیبا با مناطق کوهستانی و در تلاقی دو دنیای متفاوت، ایلام کهن به‌وجود آمده است که به‌منزله دروازه نجد ایران بر سر راه غرب و درعین حال، امتداد طبیعی بین میان‌دورود سفلی در شمال خلیج فارس بوده است. چنین تصور می‌رود که سوزیان^۳ (شوش) با بیلاقیات حاصلخیزی که گرداگردش را احاطه کرده بود، قلب مجموعه مختلطی را تشکیل می‌داد که شامل نواحی مرتفعی مشرف بر دشت دجله و فرات بود. بنابراین تمدن ایلامی را هم‌ردیف تمدن سومر و سپس بابل دانست (آمی، ۱۳۴۹، ص ۱۷). در ایلام باستان، خط به موازات سومر گسترش یافت. الواح اوروک و جمدت نصر^۴ به‌عنوان سرآغاز نگارش در سومر توجه و بررسی می‌شوند. الواح شوش نیز به‌عنوان نخستین نمونه‌های زبان هنوز خوانده‌نشده ایلامی در نظر گرفته می‌شوند (واکر، ۱۳۸۶، ص ۱۲).

تصویرنگار: تصویرنگاره‌های روی کهن‌ترین الواح، آشکارا تصاویری طبیعت‌گرایانه‌اند؛ ولی با بررسی تکامل آن‌ها در طول زمان، روشن می‌شود که این تصاویر در مرحله‌ای تا ۹۰ درجه چرخیده‌اند، به‌طوری که بر پشت خوابیده‌اند (واکر، ۱۳۸۶، ص ۱۹).

اندیشه‌نگار: در این مرحله بشر با نهادن گامی به‌سوی خلاصه‌کردن و کاهش دادن تصاویر زیاد در خطوط تصویرنگار، اقدام به خلق عناصری خاص برای انتقال مفاهیم کرد (قادر، ۱۳۸۸، ص ۴).

لایق‌رایی: در دوره اسلامی در کنار حروف ابجد برای طلسم و رمل از حروف و نشانه‌های

1. Brice

2. Susian

۳. جمدت نصر یک ناحیه باستان‌شناسی در عراق امروزی است. این نام همچنین برای یک تمدن دوره مفرغ آغازین در جنوب میان دو رود نیز به‌کار می‌رود.

دیگری استفاده شده است. این حروف که برای عوام قابل خواندن نیست، بیشتر مورد استفاده رمالان، دغانویسان و عالمان علوم ریتمی^۱ و سیمیا^۲ قرار می گرفت و حروف لایق رایی که به معنی غیر قابل خواندن است، نامیده می شد (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۲۶).

ساختار پژوهش: تحلیل حاضر ابتدا به معرفی خطوط پیشایلامی و مخطط ایلامی می پردازد، سپس مطالعه تطبیقی نشانه های خط ایلامی را با خطوط لایق رایی بیان خواهد کرد.

خط در ایلام

سرزمین ایلام در جنوب غربی فلات ایران قرار داشت و خاستگاه یکی از کهن ترین تمدن های جهان بود. این تمدن در حدود ۳۲۰۰ تا ۶۴۰ قبل از میلاد، شکوفا بود و مناطقی چون خوزستان، ایلام، کهگلوپه و بویراحمد و بخش هایی از استان فارس، بوشهر، لرستان، چهارمحال و بختیاری و کرمانشاه را دربر می گرفت (کریمیان، ۱۳۹۱، ص ۶۰). ایلامیان نام سرزمین خود را هالتامتی^۳ می خواندند. بنابر نظر زبان شناسان، هال^۴ به معنی سرزمین و تامپتی^۵ به معنای سرور است. بنابراین ایلامیان سرزمین خود را سرزمین سرور یا سرزمین خداوند می دانستند (کریمیان، ۱۳۹۱، ص ۶۱). نام امروزی ایلام، برگرفته از «êlam» در زبان سومری و اِلامتو در زبان اکدی است. این واژه ها در واقع صورت دیگر هالتامتی هستند (کریمیان، ۱۳۹۱، ص ۶۱). ژاک دمرگان در حفريات خود در شوش با الواحی روبه رو شد که روی آن ها به خط ایلامی مقدم یا پیشایلامی نوشته شده بود. الواحی با نوشته هایی به همین خط در مناطق دیگر ایران همانند تپه سیلک، تپه یحیی در شهداد، کنار صندل و شهر سوخته به دست آمده است. برخی بر این عقیده اند که گسترش نگارش در ایلام به موازات سومر صورت گرفته است (Lawrence, 2012, p.1). شکل بومی از خط تصویرنگاره ای موسوم به ایلامی مقدم تقریباً از زمان کهن ترین متون مربوط به اوروک (۲۷۰۰ - ۳۱۰۰ ق.) در شوش پدیدار شده است. از محتوای این متون برمی آید که جامعه نگارنده آن ها همانند همسایگان سومری خود پیشرفته بودند. متون را به وسیله مقایسه علائم تصویری با نظایر مربوط به اوروک و به وسیله تجزیه و تحلیل ریاضی می توان فهمید، اما آن ها را هنوز به عنوان یک زبان نمی توان قرائت کرد، چنانکه در اوروک، خط از صورت صرفاً تصویرنگاره ای به صورت هایی تکامل یافته است. در زمان سلسله اکد کاتبان شوش خط سومری را برای نوشتن کتیبه های یادبود اقتباس کردند، اما پوزور این شوشیناک نوعی محلی از خط ترسیمی را بر مبنای حروف خط ایلامی مقدم ابداع کرد. هرچند یک متن دوزبانه مکتوب به خط ایلامی مقدم و هم خط اکدی قدیم در دست است، اما خط ترسیمی (مخطط ایلامی) تاحدی رمزگشایی شده است. این خط عمری کوتاه داشت و طی شش سده بعدی اسنادی که از ایلام باقی ماندند به زبان سومری یا بابلی نوشته شدند. فقط چهار سند

۱. نوعی شعبده.

۲. علم طلسم و جادو.

3. hal-ta-am-ti

4. hal

5. tampti

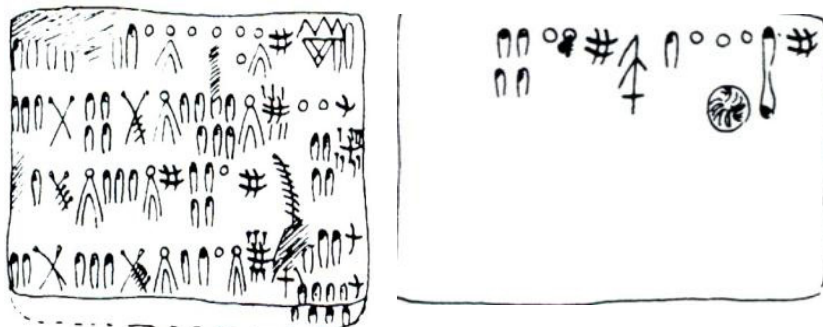
از این دوره شناخته شده که به خط میخی و به زبان ایلامی نوشته شده است. در این مرحله ایلامی‌ها مجموعه محدودی از علائم وام‌گرفته‌شده از سرزمین بابل را برای نگارش خط ایلامی آوایی همراه با چند واژه‌نگار به کار برده‌اند. بیشتر متون بر آجرها یا یادبودهای سنگی مربوط به شوش یا دور-اوتتش (چغازنبیل) نگاشته شده است؛ اما دسته‌ای از متون اقتصادی در حفاری‌های آمریکایی‌ها در تل ملیان یافت شده‌اند. هرچند تاریخ متون ایلامی بیش از ۲۵۰۰ سال را دربرگرفته است، نخستین دسته از الواحی که می‌توان آن‌ها را به آسانی فهمید، بایگانی اقتصادی جدیدالانتشار شاهان ایرانی هخامنشی در تخت جمشید مربوط به قرن پنجم قبل از میلادی است. زبان ایلامی غیرسامی است و با هیچ‌یک از زبان‌های خاور نزدیک خویشاوندی مستقیم ندارد. رمزگشایی آن طبیعتاً به کمک کتیبه‌های سه‌زبان شاهان هخامنشی صورت گرفت، اما از آن‌رو که کتیبه‌های موجود فقط مجموعه محدودی از موضوعات را دربرگرفته‌اند، اطلاع ما از این زبان هنوز محدود است (واکر، ۱۳۸۶، ص ۶۳). هخامنشیان یا پارس‌ها مدت چند قرن در سوماش، همجوار شوشیان در خوزستان زندگی می‌کردند و پادشاهی شاه ایلام را پذیرفته بودند. سوماش در حوالی میان جعفرآباد کنونی و بهبهان بوده است. پس از کوچ به فارس و ساختن شهر انشان و پس از آن پاسارگاد، همان خط میخی ایلامی را برگزیدند و به آن آواهایی که در زبان ایلامی نبود و ویژه پارس‌ها بود، افزودند.

ویژگی‌های خط پیشایلامی

از آغاز حفاریات شوش و تا به امروز در حدود ۱۴۵۰ قطعه الواح ایلامی مقدم چاپ و منتشر شده است. تمامی این متون روی الواح گلی نوشته شده و بدون استثنا نوعی مدرک اداری، مانند رسید و بارنامه انتقال غلات، دام، کارگر و متون مربوط به جیره و مراودات است (مجیدزاده، ۱۳۹۲، ص ۲۱۲). کهن‌ترین نظام خطی ایرانی که از زمان کشف آن در شوش، ایلامی مقدم خوانده شده، تقریباً هم‌زمان با شکل‌گیری خط میخی مقدم در میان‌رودان پدیدار شد. اگر تاریخ‌گذاری قراردادی خط میخی مقدم حدود ۳۱۰۰-۳۲۰۰ قبل از میلاد به دوره اوروک درست باشد، ابداع خط ایلامی مقدم باید در دوره اندکی جدیدتر جمدت‌النصر - اوروک III تا دوره اول سلسله‌های قدیم در میان‌رودان، یا به لایه‌های ۱۴-۱۶ در اکروپل شوش حدود ۲۹۰۰-۳۰۵۰ قبل از میلاد تعلق داشته و استفاده از آن در دوره کوتاهی بوده باشد، این کهن‌ترین نظام خط بومی در سرزمین ایران به عکس خط سومری مقدم که علائم منحنی‌شکل دارد، از خطوط و دایره‌ها تشکیل شده است. اگرچه پژوهش‌های اولیه متمرکز بر مقایسه تک‌نشانه‌های این دو خط، شباهت‌هایی را میان تعداد اندکی از علائم خط ایلامی مقدم و علائم خط سومری مقدم نشان می‌دهد، تاکنون هیچ‌دلیلی بر اقتباس یکی از آن‌ها از دیگری یا شباهت‌های معنایی

آن‌ها به دست نیامده است. به نظر می‌رسد تمامی متون ایلامی مقدم، اسناد حسابداری بوده، اما به دلیل نبود متون دو زبانی این خط تاکنون رمزگشایی نشده است (مجیدزاده، ۱۳۹۲، ص ۲۱۲) (تصویر ۱ و ۲).

تصویر ۱- تپه جنوبی سیلک، دوره چهارم، گل‌نیشته‌ها به خط پیشایلامی (گیرشمن، ۱۳۷۹، ص ۲۷۰)

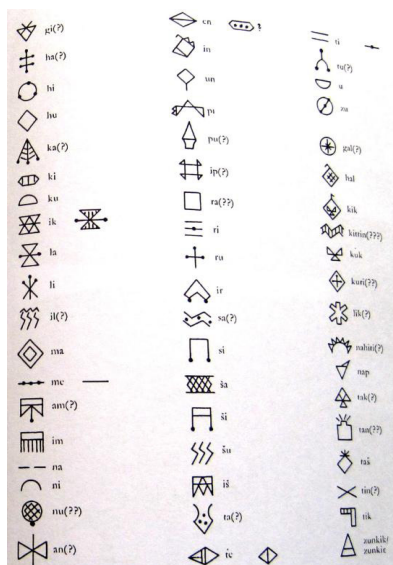
1	21	41	61	81
2	22	42	62	82
3	23	43	63	83
4	24	44	64	84
5	25	45	65	85
6	26	46	66	86
7	27	47	67	87
8	28	48	68	88
9	29	49	69	89
10	30	50	70	90
11	31	51	71	91
12	32	52	72	92
13	33	53	73	93
14	34	54	74	94
15	35	55	75	95
16	36	56	76	96
17	37	57	77	97
18	38	58	78	98
19	39	59	79	99
20	40	60	80	100

14	35
----	----

تصویر ۲- ۱۰۰ نمونه رایج‌ترین نشانه‌های پیشایلامی و برخی از شکل‌های مرکب دو نشانه‌ای از خط

پیشایلامی (Brice, 1962, p.34)

خط ایلامی مخطط

تصویر ۳- به خط مخطط ایلامی، جام سیمین

متعلق به سده ۲۳ ق.

www.Mahboubiancollection.com

تصویر ۴- نشان‌های خط مخطط ایلامی،

فهرست‌نویسی از والتر هیتس

(هیتس، ۱۳۸۶، ص ۵۸)

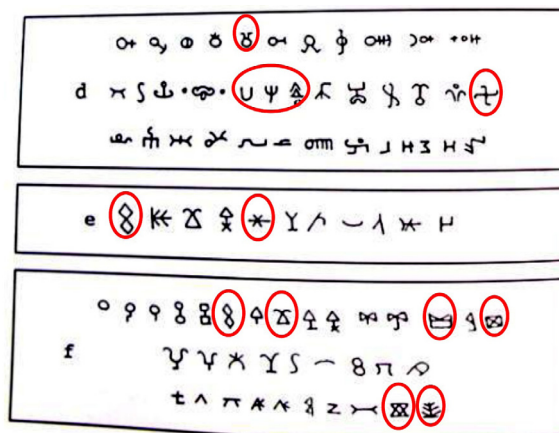
در ایلام نیز مانند سومر یک خط مخطط به‌وجود آمد (تصویر ۳ و ۴). چنین نبود که این خط صرفاً برای ثبت امور اقتصادی به‌کار رود، بلکه مسائل فرهنگی همچون امور خصوصی، سیاسی، تاریخی و دینی نیز با آن بیان می‌شد (هیتس، ۱۳۸۵، ص ۳۹). احتمالاً خط مخطط ایلامی در همان میانه هزاره سوم قبل از میلاد منسوخ شده بوده است. آنچه به ما رسیده از سده ۲۲ قبل از میلاد است و آن هم کلاً مشتمل بر پنج تکه گِل‌نبشته و یازده سنگ‌نبشته است (هیتس، ۱۳۸۵، ص ۴۰). کوتیک این شوشینک پس از آنکه به پادشاهی ایلام دست یافت، به استفاده از خط ایلامی در نوشتن زبان ایلامی تشویق کرد، اما عمر نظام خط مخطط ایلامی در شوش بسیار کوتاه و منحصر به بیست سال زمامداری پوزور این شوشینک بود؛ زیرا بلافاصله پس از درگذشت این پادشاه و افتادن ایلام به‌دست گوتی‌ها، استفاده از این خط در ایلام متوقف و به فراموشی سپرده شد و ایلامی‌ها یک‌بار دیگر به خط میخی روی آوردند و از آن تاریخ به مدت نهصد سال دیگر تمامی متون خود را به خط میخی بین‌النهرینی اکدی یا بابلی نوشتند (مجیدزاده، ۱۳۹۲، ص ۲۲۲). در مرحله پایانی احتمالاً خط مخطط ایلامی حدود

هشتاد نشانه داشته است. از این هشتاد نشانه تاکنون ۴۴ نشانه در سنگ‌نبشته‌ها دیده شده است. این خطوط معمولاً از بالا به پایین نوشته می‌شد، اما گاهی عکس آن هم پیش می‌آمد. سطرها گاه از گوشه سمت چپ آغاز می‌شوند و گاه از گوشه راست، حتی گاه در یک ستون. چون نشان‌های خط مخطط ایلامی در مواردی از همان خط سومری برآمده‌اند، برخی از نشانه‌ها در هر دو خط ظاهری همانند دارند (هینتس، ۱۳۸۵، ص ۴۰).

همه نبشته‌هایی که به خط مخطط ایلامی روی سنگ باقی مانده است از آن شاهی در حدود ۲۲۵۰ قبل از میلاد است. این نبشته‌ها در سال ۱۹۶۱ میلادی بازخوانی شدند؛ اما پیش از آن در سال ۱۹۰۵ بُرک^۱ مدعی شده بود که یکی از این سنگ‌نبشته‌ها روایت ایلامی متنی بابلی است که در بالای آن آمده است (بهزادی، ۱۳۶۸، ص ۶۴۶). والتر هینتس از جمله کسانی است که تلاش‌های بسیاری در خوانش این خط داشته است. وی پس از خوانش جام سیمین متعلق به سده ۲۳ قبل از میلاد در مجموع ۵۸ نشانه از خط مخطط ایلامی را شناسایی و فهرستی از خوانش این علائم را منتشر کرد (تصویر ۴).

مجموعه نشان‌های کشف‌شده از تخت جمشید و سایر محوطه‌های باستانی ایران

تصویر شماره ۵ مجموعه‌ای از نشان‌های متنوع کشف‌شده از تخت جمشید را نشان می‌دهد. این نشان‌ها شباهت زیادی با خطوط کهن پیش از هخامنشیان دارد. برای این نشان‌ها تاکنون خوانشی صورت نگرفته است، اما شباهت آن‌ها با خطوط پیشایلامی و ایلامی مخطط، نشان از تداوم این نشانه‌های کهن است (تصویر ۵).

تصویر ۵- الف: نشانه‌های موجود بر دیواری از تل تخت پاسارگاد.

تصویر ۵- ب: نشان‌هایی بر نقش برجسته‌ای از آپادانا، تخت جمشید.

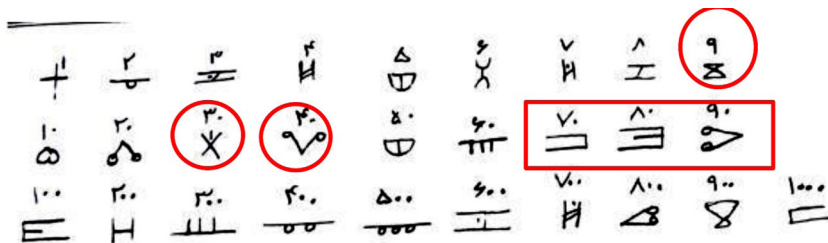
تصویر ۵- ج: نشانه‌های موجود بر گنجینه‌ای از آثار کشف‌شده از تخت جمشید.

(Boardman, 2000, p. 119) نشان‌های مشخص شده با حاشیه قرمز، شبیه خط ایلامی است (نگارنده).

1. Bork

خطوط لایق‌رایی در دوره اسلامی و تشابه آن با نشانه‌های الواح ایلامی

حروف لایق‌رایی خود چند نوع است و هر یک القای مخصوص به خود را دارد. دسته اول از حروف طلسمی مانند حروف ابجد ۲۸ حرف و یا ۲۸ شکل است. این اشکال همیشه با همزاد خود که معادلات عددی آن‌هاست، همراه‌اند و به‌ترتیب زیر نگاشته می‌شوند (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۲۶).

تصویر ۶- تحلیل برخی از الواح انتخابی از شوش، ایلامی مقدم (Brice, 1962, p.36)

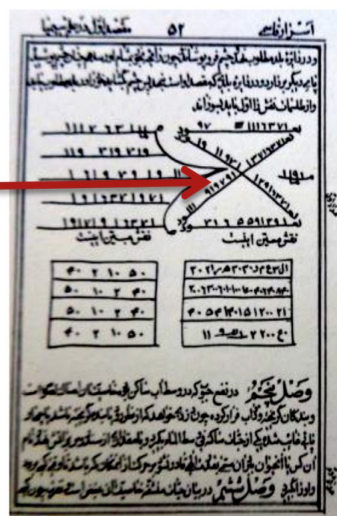
مقایسه تطبیقی میان این دسته از نشانه‌ها با نشانه‌های کتیبه‌های خطی حاکی از شباهت این دو گروه از نوشتار است. نشان پروانه‌مانند که معادل عدد ۹ است، در کتیبه‌های پیشا ایلامی و مخطط ایلامی به چشم می‌خورد. تصویر ۷ بخشی از کتیبه پیشا ایلامی را نشان می‌دهد که این نشان را دربرمی‌گیرد.

تصویر ۸ بخشی از کتیبه متأخرتر، مخطط ایلامی را به تصویر می‌کشد. این نشان با افزوده یک خط در مرکز آن توسط والتر هینتس «لا» (La) به معنی حضور ربانی ترجمه شده است (هینتس، ۱۳۸۶، ص ۳۵۹). این نشان به صورت نقطه‌دار یا شرابه‌دار در کتیبه‌های مخطط ایلامی حضور دارد (تصویر ۸).

تصویر ۷- نمونه‌هایی از نشان پروانه‌ای در خطوط مخطط ایلامی (هینتس، ۱۳۸۶، ص ۵۷).
نشان لا را هینتس حضور ربانی ترجمه کرده است.

تصویر ۸- نمونه‌هایی از نشان پروانه‌ای در خطوط مخطط ایلامی (هینتس، ۱۳۸۶، ص ۵۷).
نشان لا را هینتس حضور ربانی ترجمه کرده است.

تصویر ۹- برگه طلسم از اسرار قاسمی (تلاوی، ۱۳۸۷، ص ۶۳) نشان پروانه‌ای را در طلسم
تصویر ۱۰- نشانی از خط مخطط ایلامی (هینتس، ۱۳۸۵، ص ۵۷)
نشان می‌دهد.

دو مثلث روبه‌روی هم که پروانه یا پاپیونی را تشکیل می‌دهد در طلسمی از کتاب اسرار قاسمی به کار رفته است. در تصویر آن را «نقش معین» نامیده است (تصویر ۱۰) و «این طلسم برای کسی است که از جای معین به جای مشخص (مبین) برود» (تلاوی، ۱۳۸۷، ص ۶۳). در متن طلسم آسان شدن راه و سریع رسیدن به مقصد شرح داده شده است. این نشان هم مشابه نشانه‌های خطی ایلامی است (تصویر ۱۰).

تفاوت نشان عدد ۳۰ که به صورت ضربدری است که خط عمود کوچکی بالای آن قرار گرفته با خطوط مخطط و پیشایلامی، فقط همان خط عمود کوچک است (تصویر ۱۱). والتز هینتس شکل ضربدرمانند را در خط مخطط ایلامی احتمالاً «تین» (Tin) تلفظ کرده است (۱۳۸۶، ص ۵۸) و مشابه آن در الواح سیلک دیده می‌شود.

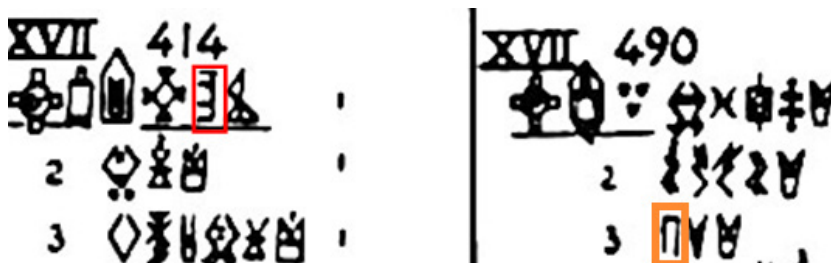
تصویر ۱۱- الف

تصویر ۱۱- ب

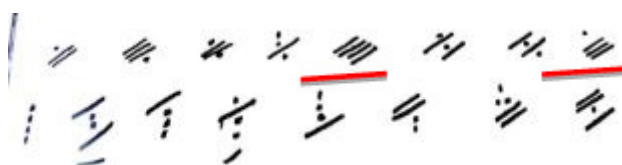
تصویر ۱۱- الف نشان عدد ۳۰ در خطوط لایق‌رایی تصویر ۱۱- ب، نشانی از تپه جنوبی سیلک، دوره چهارم، گل نبشته‌ها به خط پیشایلامی (گیرشمن، ۱۳۷۹، ص ۲۷۰)

نشان عدد ۷۰ در حروف طلسمین شکلی شبیه حرف «U» البته بر خط زمینه خوابیده است و نشان عدد ۸۰ نیز در این حروف نیز مانند حرف «E» معکوس است. شبیه این دو نشان را می‌توان در کتیبه‌های پیشاایلامی بررسی کرد (تصویر ۱۲).

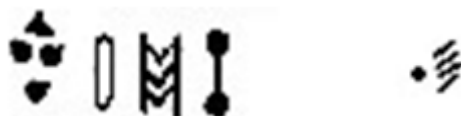

تصویر ۱۲- برخی از الواح انتخابی از شوش، ایلامی مقدم (Brice, 1962, p.39) نشانه‌های قرمز با علائم عدد ۷۰ و ۸۰ در خطوط لایق‌رایی شباهت دارد.

اساس دسته دوم از حروف طلسمی، بر نقطه و خط استوار است: ۱- خانه؛ ۲- حال و نفس؛ ۳- مال و معاش؛ ۴- برادران و خواهران؛ ۵- پدر و جد؛ ۶- فرزند و معشوق؛ ۷- بیماری و حمل زنان؛ ۸- دشمنان و ازدواج؛ ۹- خوف و خطر؛ ۱۰- سفر و علم؛ ۱۱- جاه و جلال؛ ۱۲- دوستان قدیم؛ ۱۳- چهارپایان؛ ۱۴- موفقیت و شکست؛ ۱۵- مقاصد؛ و ۱۶- حاکم و قاضی و جمیع کارهای زشت و زیبا با این نشانه‌ها همراهند (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۶۳) (تصویر ۱۳). این نشانه‌های نوشتاری نیز که از تکرار خطوط مورب در ترکیب با نقطه ایجاد می‌شود در کتیبه‌های ایلامی به کار می‌رود (تصویر ۱۳ و ۱۴).

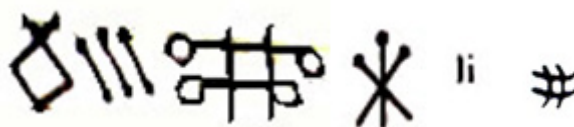

تصویر ۱۳- ارقام رمل، (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۵۲)

تصویر ۱۴- برخی از الواح انتخابی از شوش، ایلامی مقدم (Brice, 1962, p.39)

دسته سوم از حروف طلسمی، ریشه در خط عربی-فارسی دارد. اغلب این حروف با کش و قوس‌هایی همراهند و اغلب آن‌ها اشکال تصویری را می‌سازند، به همین جهت این دسته را حروف شکلی نامیده‌اند (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۲۷). شباهت این حروف و علائم و نشانه‌های خطی ایلامی، تداوم حیات نشان‌های خطی کهن را تا عصر حاضر به صورت نشان‌های رمزگونه نشان می‌دهد (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵- الف: ردیف بالا کتیبه به خط پیشایلامی است (هیئتس، ۱۳۸۶، ص ۵۷).

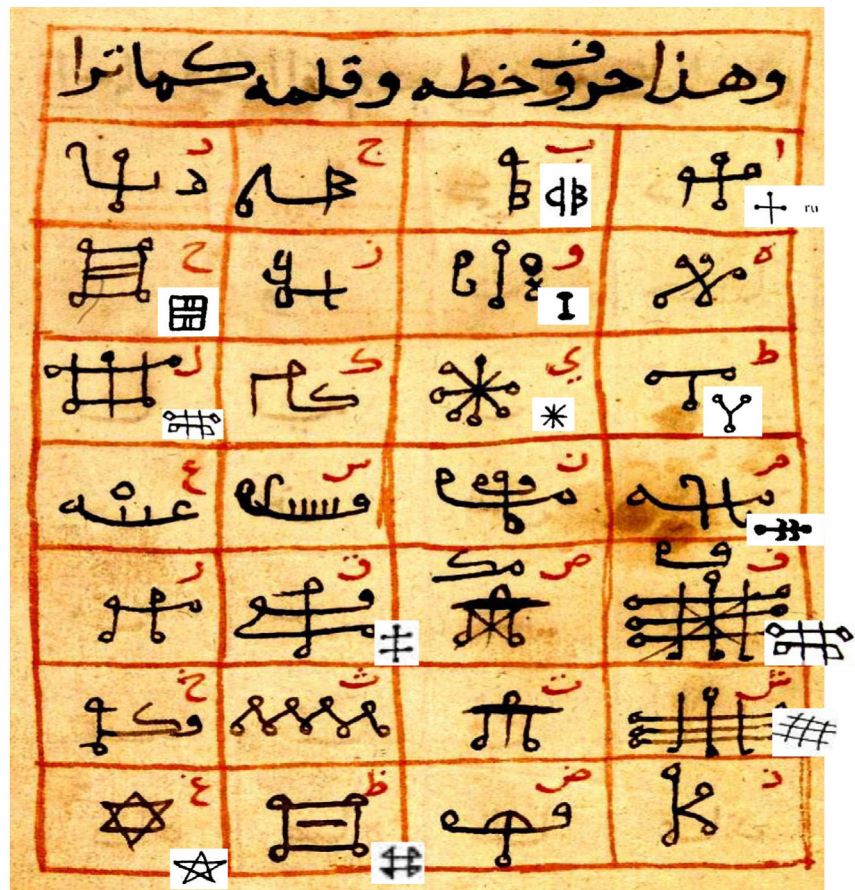
تصویر ۱۵- ب: حروف شکلیه، حروف طلسمی (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۲۷) نشانه‌های قرمز حروف مشابه نشان‌های خطی ایلامی را نشان می‌دهد.

طلسمی از کتاب کنزالحسینی، کاربرد نشان مثلث با رأس رو به پایین را بر صفحه طلسم نشان می‌دهد: «مثلث که نماد اصل مؤنث است و در خطوط کهن به کار رفته است» (رو، ۱۳۶۹، ص ۷۵). در این طلسم مزین به نوشتاری ظاهراً در باب احضار کردن اجنه و به کمک گرفتن آن‌هاست (تصویر ۱۶).

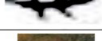
تصویر ۱۶- طلسمی از کنزالحسین

(تناولی، ۱۳۸۷، ص ۶۳) نماد مثلث با رأس رو به پایین در طلسم به کار رفته است.

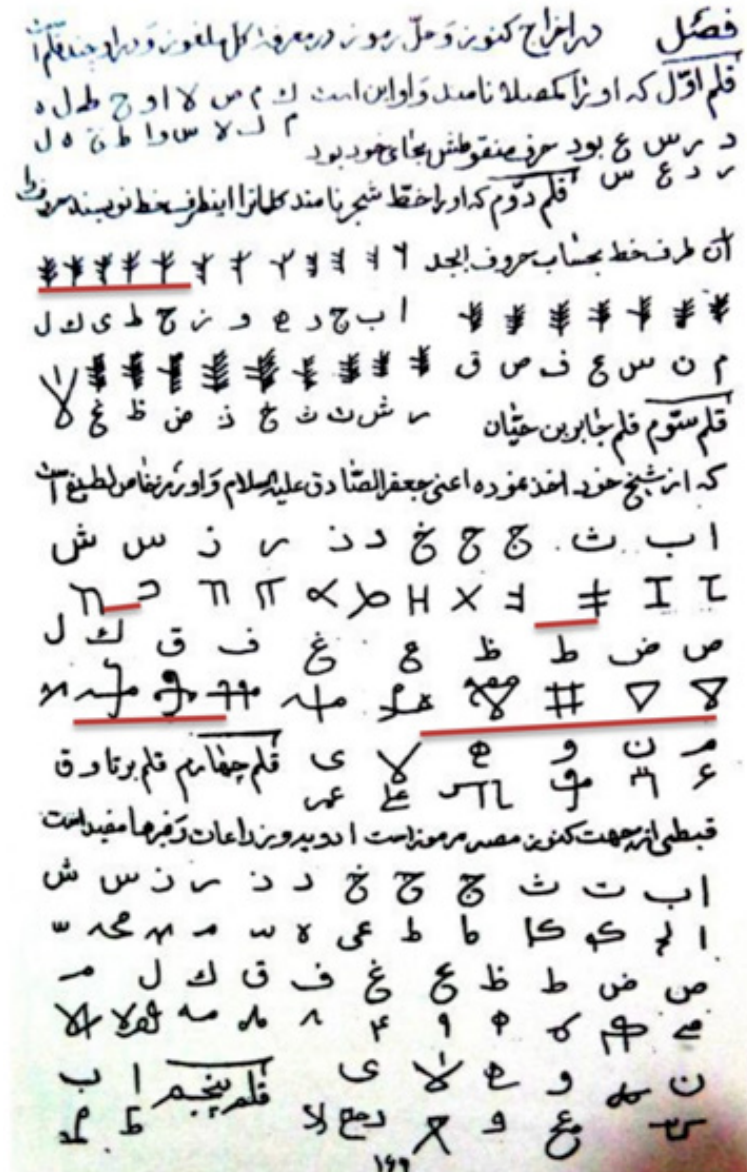
تصویر ۱۸- مقایسه حروف لایقراپی بر یک متن دوره اسلامی با نشانه‌های پیشایلامی (آرشیو نگارنده).
در این متن ۱۳ نشان تقریباً مشابه دیده می‌شود.

جدول تطبیقی ۱- مقایسه خطوط ایلامی با صفحه جدول حروف مشرفه تصویر ۱۷

خطوط پیشا ایلامی	خطوط مخطط ایلامی	خطوط لایقراایی
		
	—	
		
	—	
		
	 si	
		
—		
—		
	 an (?)	
	—	
		
	 ip (?)	
—		
—	 tin (?)	
		
	—	
	—	
		
	—	
	—	
	—	

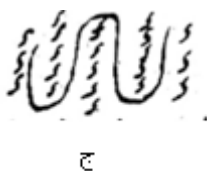
در تصویر ۱۹ نیز برخی از نشانه‌های مشابه خطوط ایلامی در برگه از کتاب طمطم هندی شناسایی شد.

تصویر ۱۹- حروف لایق‌رایی از کتاب طمطم هندی (تناولی، ۱۳۸۷، ص ۲۷) نشانه‌های قرمز رنگ شبیه نشانه‌های خطی ایلامی است.

برخی از نشانه‌های طلسمین که از نظر فرم شبیه نشانه‌های خطی ایلامی است، محدوده و ساختار نوشتار طلسم را تشکیل می‌دهد، به گونه‌ای که صفحه‌آرایی نوشتار براساس شکل کلی نشان طلسمین شکل گرفته است (تصویر ۹ و ۱۶). نمونه‌هایی از طلسم‌های عشق، گشایش، احضار، نشانه‌هایی را مصور کرده که از نظر فرم، مشابهت‌های زیادی با نشانه‌های خطی ایلامی دارد و ساختار نوشتاری سایر حروف و نشانه‌های لایق‌رایی را تشکیل داده است (تصویر ۲۰).

ج

تصویر ۲۰-ج: احتمالا طلسم

احضار

ب

تصویر ۲۰-ب: طلسم عشق

الف

تصویر ۲۰-الف: طلسم

گشایش

(سکاکی، ص ۹۸، ۱۲۵، ۱۲۶). اشکال شبیه نشانه‌های ایلامی (۲۰ د، ر) ساختار چیدمان سایر

نشانه‌های نوشتاری را تشکیل داده است.

مقایسه تطبیقی ۲- نشان‌های موجود در خطوط ایلامی، محوطه‌های باستانی و طلسم‌ها و خطوط لایق‌رایی

خطوط لایق‌رایی در طلسم‌ها و رمل	تخت سلیمان و سایر محوطه‌های تاریخی	تخت جمشید (حدود ۵۰۰-۷۰۰ ق.م)	ایلامی زنجیره‌ای (نیمه اول هزاره سوم ق.م)	مخطوط ایلامی (۲۲۰۰ ق.م)	خط پیشا ایلامی (۳۱۰۰-۲۷۰۰ ق.م) لوحت منتشر شده است
-	𐎶𐎶𐎶	sz m n	-	sa (?) su	𐎶𐎶
𐎶𐎶𐎶	=	-	-	𐎶𐎶𐎶𐎶	𐎶𐎶
	فرهات‌تراش تخت سلیمان	𐎶𐎶	𐎶𐎶	zunkik nap	𐎶𐎶
	-	𐎶𐎶	-	an (?)	𐎶𐎶
x	-	𐎶 تخت پاسارگاد	xox	tin (?)	𐎶𐎶 الواح سیلک
𐎶	𐎶	𐎶	-	𐎶	𐎶𐎶
𐎶	𐎶	𐎶	𐎶	ni si	𐎶𐎶 الواح سیلک
𐎶	-	-	-	ha (?)	𐎶𐎶
𐎶	-	𐎶	-	-	𐎶𐎶
𐎶	-	-	-	lik (?) li	𐎶𐎶
𐎶	-	𐎶	-	ik	-
𐎶	تخت سلیمان دریند	𐎶 پاسارگاد	-	-	𐎶𐎶
	-	-	-	nu (??)	-
𐎶	𐎶	𐎶	-	ru	𐎶
𐎶	-	-	-	𐎶	𐎶

نتیجه گیری:

سرزمین ایران مهد یکی از پیشرفته‌ترین تمدن‌های کهن جهان است که در حدود ۳۲۰۰ قبل از میلاد، صاحب خط و نگارش بوده و این خطوط و نشانه‌های تصویری را روشی برای انتقال معانی و مفاهیم قراردادی به کار می‌برده است. نشانه‌ها به سبک هندسی و انتزاعی ترسیم می‌شدند. ایلام به عنوان خاستگاه خطوط تصویری و انتزاعی، ویژگی‌های فرهنگی قابل توجهی داشته است. بررسی خطوط ایلامی نشان می‌دهد، خط پیشایلامی و مخطط ایلامی مجموعه نشان‌های هندسی متنوعی را دربرمی‌گیرد. خط پیشایلامی شباهت‌هایی با خطوط سومری داشته است و خط مخطط ایلامی نیز از نشانه‌های منفردی برگرفته از خط پیشایلامی تشکیل شده است که تحت قوانین ویژه‌ای با یکدیگر ترکیب شده و نشانه‌های جدید را به وجود آورده‌اند. با وجود اینکه دوران کاربرد این خط با حضور تأثیرات خط میخی و به دلیل تغییر حاکمیت‌های سیاسی در هزاره سوم قبل از میلاد به پایان رسید، اما علائم و نشانه‌های این خطوط در دوران پس از آن در هنر ایران ظهور می‌یابد که قابل بررسی است. یکی از نمودهای تداوم حیات این نشانه‌های خطی را می‌توان در متون طلسمین، کیمیا و علوم غریبه پیگیری کرد. در این متون نشانه‌های خطی ایلامی هم به صورت یک حرف تکامل یافته لایق‌رایی ظاهر شده‌اند و هم یک نشانه مستقل شبیه خطوط ایلامی، ساختار هندسی ادعیه و نوشتارهای فارسی را تشکیل داده است؛ به گونه‌ای که نشانه مشابه ایلامی ساختار صفحه‌آرایی نوشتار فارسی را تشکیل داده است. این نشان‌ها غیر از منابع مکتوب در اشیای طلسمین و سایر چشم‌زخم‌ها نیز به کار می‌رود که قابل بررسی است. در اسناد بررسی شده حداقل ۳۸ نشانه مشترک وجود دارد که شباهت آن‌ها با نشانه‌های مخطط ایلامی غیرقابل انکار است. رابطه هر دو نظام نوشتاری را می‌توان تفصیلی تعریف کرد و این به معنای آن است که به علائم ایلامی اگر جزئیاتی افزوده شود خط و نوشتار طلسمین لایق‌رایی به دست می‌آید. افزوده شدن علائمی مانند نقطه یا خط در بیشتر نشانه‌ها دیده می‌شود. بررسی‌ها نشان می‌دهد اساس طراحی برخی حروف لایق‌رایی، خطوط کهن پیشایلامی و مخطط ایلامی است.

منابع:

- آمیه، پیر (۱۳۴۹). تاریخ عیلام. ترجمه شیرین بیانی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- بهزادی، رقیه (۱۳۶۸). قوم‌های کهن ایلام (قومیت، خط و زبان). مجله چیستا. ش ۶۵ ص ۶۴۲-۶۵۲.
- بهزادی، رقیه (۱۳۸۴). قوم‌های کهن در قفقاز، ماورای قفقاز و هلال حاصلخیز. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
- تناولی، پرویز (۱۳۸۷). طلسم گرافیک سنتی ایران. تهران: نشر بنگاه.
- رو، ژرژ (۱۳۶۹). بین‌النهرین باستان. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی. تهران: آبی.

- سکاکی، محمدبن سراج‌الدین (بی‌تا). *ختومات و تسخیرات جن و اعمال قرطاس و علوم غریبه*. مکتبه العربیه.
- عزیزی‌فر، امیرعباس (۱۳۹۲). *بررسی و طلسم‌گشایی در قصه‌های عامیانه فارسی*. مجله متن‌شناسی ادب فارسی. ش ۱.
- قادر، حسن (۱۳۸۸). *نخستین گام‌های مدیریت نوشتار*. تهران: علم.
- کریمیان، عباس جداری (۱۳۹۱). *ایلام گاهواره تمدن*. کتاب ماه تاریخ و جغرافیا. ش ۱۷۸، ص ۶۰-۶۵.
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۹). *سیلک کاشان*. ترجمه اصغر کریمی. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی.
- مجیدزاده، یوسف (۱۳۹۲). *الواح جیرفت و خاستگاه نظام خط ایلامی*. از مجموعه مقالات باستان‌شناسی حوزه هلیل‌رود همایش بین‌المللی تمدن حوزه هلیل‌رود جیرفت. به‌کوشش یوسف مجیدزاده و محمدرضا میری. تهران: مؤسسه ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- محبت، محمد (۱۳۹۲). *نقش طلسم و جادو و برخی صنایع غریبه در داستان هزار و یک شب*. مجله ادب و زبان. ش ۱۶.
- محبوبیان، هوشنگ. مجموعه شخصی www.Mahboubiancollection.com/Elamite.
- محمدپور، علیرضا (۱۳۸۳). *علائم حجاری‌شده بر سنگ‌های تخت سلیمان*. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسی ایران، حوزه شمال‌غرب. به‌کوشش مسعود آذرنوش. تهران: پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث‌فرهنگی.
- مقدم، آژیده (۱۳۹۲). *هندسه باستان نگارش، هنر، ریاضیات*. از مجموعه مقالات باستان‌شناسی حوزه هلیل‌رود همایش بین‌المللی تمدن حوزه هلیل‌رود جیرفت. به‌کوشش یوسف مجیدزاده و محمدرضا میری. تهران: مؤسسه ترجمه و نشر آثار هنری متن.
- واکر، کریستوفر (۱۳۸۶). *تاریخ خط میخی*. ترجمه نادر سعیدی. تهران: نشر ققنوس.
- هینتس، والتر (۱۳۸۵). *یافته‌های تازه از ایران باستان*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: ققنوس.
- هینتس، والتر (۱۳۸۶). *شهریاری ایلام*. ترجمه پرویز رجبی. تهران: ماهی.
- Boardman, John (2000). "Persia and the west, an archaeological investigation of the Genesis of Achaemenidart". Thames&Hudson. First published.London.
- Brice,William c. & Ernst Grumach (1962). "The writing system of the Proto -Elamite account tablets of Susa". Studies in The Structure of some ancient scripts. Lecturer in Geography in university of Manchester. The Johan Rylands Library. P.57-150.
- Dahl, Jocobl (2005). "complex Graphemes in Proto -Elamite". Center national la recherché scientifique. Paris: Cuniform Digital library, Jornal 3.
- Damerow, Peter (1989). The Proto-Elamite Texts from Tape Yahya. Harvard university

press.

- Englund, Robert (2001). "The state of decipherment of proto-Elamite". Max-Planck institute For wissenschaftsgeschichte. MaxplanckInstitut for the history of science, 21, p.1-43.
- Lawrence, lo (2012). Elamite inscription, www/ancient scripts.com.
- Nissen, J. Hans; Damerow, peter; Englund, Robert K. (1993). Archaic Bookkeeping, early writing and Techniques of economic administration in the ancient near east. Chicago and London: The university of Chicago press.